

WITOLD JARNO

**GARNIZON PIOTRKOWSKI W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM
(1921–1939)**

W pierwszych latach istnienia II Rzeczypospolitej Piotrków Tryb.¹ znajdował się w granicach OG Kielce, któremu podlegał do jesieni 1921 r. Wiosną tego roku – po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej – Wojsko Polskie przystąpiło do demobilizacji, wynikiem czego było m. in. jego przekształcenie w organizację pokojową. Proces ten został ostatecznie zakończony 15 XI 1921 r., kiedy to formalnie zlikwidowano dotychczas istniejące okręgi generalne, a na ich miejsce utworzono dziesięć okręgów korpusów. Jednym z nich był OK IV Łódź, w składzie którego znalazło się 16 powiatów: dziewięć z dawnego OG Łódź² oraz siedem ze zlikwidowanego OG Kielce. Wśród tych ostatnich – oprócz powiatów częstochowskiego, koneckiego, opoczyńskiego, radomszczańskiego, wieluńskiego i włoszczowskiego – znalazł się również powiat piotrkowski³. Tak więc 15 XI 1921 r. wszystkie dowództwa, oddziały i formacje wojskowe znajdujące się na wymienionych obszarach przeszły pod każdym względem pod rozkazy dowódcy OK IV Łódź.

W momencie utworzenia OK IV Łódź jego obszar wynosił około 23,8 tys. km², zamieszkiwało go 2590 tys. mieszkańców. Powiat piotrkowski

¹ W artykule użyto następujących skrótów: CAW – Centralne Archiwum Wojskowe; Dep. – Departament; DOK IV – Dowództwo Okręgu Korpusu nr IV Łódź; DP – Dywizja Piechoty; Dz.Rozk. – Dziennik Rozkazów; KOP – Korpus Ochrony Pogranicza; Maz. – Mazowiecki; MSWojsk – Ministerstwo Spraw Wojskowych; OG – Okręg Generalny; OK IV Łódź – Okręg Korpusu nr IV Łódź; pal – pułk artylerii lekkiej; pap – pułk artylerii polowej; pp – pułk piechoty; pSK – pułk Strzelców Kaniowskich; PW – przysposobienie wojskowe; SG – Sztab Generalny; Tryb. – Trybunałski; WF – wychowanie fizyczne.

² Z dawnego OG Łódź w skład OK IV Łódź weszło dziewięć powiatów: brzeziński, kutnowski, łaski, łęczycki, łowicki, łódzki, rawski, sieradzki i skierniewicki.

³ W latach 1922–1927 w składzie OK IV Łódź znajdował się również przejściowo powiat lubliński, włączony następnie do OK V Kraków.

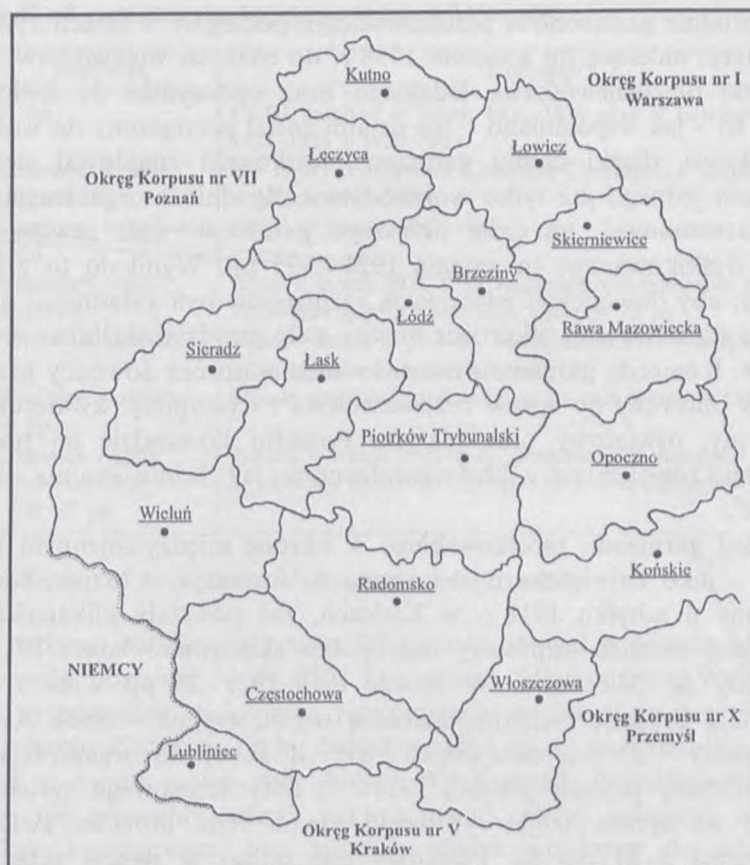
pod względem powierzchni – wynoszącej 2088 km², co dawało 8,8% ogólnego obszaru okręgu – znalazł się na trzecim miejscu spośród powiatów tworzących OK IV Łódź⁴. Powiat ten zamieszkiwało w tym czasie około 197 tys. ludzi, co stanowiło 7,5% ogółu mieszkańców okręgu. Spośród nich aż 87,4% stanowili Polacy; 9,1% – Żydzi, 3,0% – Niemcy oraz 0,5% – ludność o innym pochodzeniu narodowościowym. Nowy wojskowy podział terytorialny (w postaci okręgów korpusów) nadal nie pokrywał się z podziałem administracyjnym, czego najlepszym przykładem może być właśnie OK IV Łódź, w skład którego wchodziły: (1) cztery powiaty należące do województwa warszawskiego – kutnowski, łowicki, rawski i skierniewicki (20% obszaru okręgu); (2) osiem powiatów należących do województwa łódzkiego – brzeziński, łaski, łęczycki, łódzki, piotrkowski, radomszczański, sieradzki i wieluński (55% obszaru okręgu); (3) cztery powiaty należące do województwa kieleckiego – częstochowski, konecki, opoczyński i włoszczowski (25% obszaru okręgu)⁵. Powyższa sytuacja uległa znacznej poprawie w 1938 r. (rys. 1), kiedy to dokonano istotnych zmian granic województw, w wyniku których w skład OK IV Łódź wchodziło odtąd 14 powiatów należących do województwa łódzkiego oraz jedynie dwa powiaty należące do województwa kieleckiego (częstochowski i włoszczowski)⁶.

Zgodnie z pokojową organizacją Wojska Polskiego, na obszarze OK IV Łódź stacjonowały w latach 1921–1939 trzy dywizje: 7 DP (dowództwo w Częstochowie), 10 DP (dowództwo w Łodzi) i 26 DP (dowództwo w Skierniewicach). Wszystkie one składały się z trzech pułków piechoty oraz jednego pułku artylerii polowej (od 1932 r. lekkiej). Pierwszą z nich (7 DP) tworzyły 27 pp i 7 pap/pal stacjonujące w Częstochowie, 25 pp – w Piotrkowie Tryb. (w 1924 r. II batalion przeniesiony do Tomaszowa Maz., o czym szerzej dalej) oraz 74 pp w Lublińcu (od 1927 r. na obszarze OK V Kraków). W skład drugiej (10 DP) wchodziły trzy pułki strzelców kaniowskich dyslokowane następująco: 28 – w Łodzi, 30 – eksterytorialnie w Warszawie (w latach 1921–1924 II batalion w Tomaszowie Maz.) i 31 – w Łodzi (w 1935 r. przeniesiono do Sieradza I batalion, zaś dwa lata później II batalion) oraz 10 pap/pal – w Łodzi (w latach 1925–1931 III dywizjon stacjonował eksterytorialnie w m. Różan). Z kolei trzecią dywizję (26 DP) tworzyły: 10 pp w Łowiczu (do 1935 r. III batalion w Skierniewicach),

⁴ Po powiecie radomszczańskim (2113 km²) i wieluńskim (2101 km²).

⁵ Ponadto w latach 1922–1927 w składzie OK IV Łódź znajdował się powiat lubliniecki, należący administracyjnie do województwa śląskiego.

⁶ CAW: DOK IV, sygn. I.371.4, t. 3 i 14. Plan przejścia Dowództwa OG Łódź z organizacji obecnej na organizację pokojową i przemianowanie na DOK IV z 26 IX 1921 r.; Dodatek tajny nr 9 do Dz.Rozk. MSWojsk z 30 VII 1938 r., poz. 97; *Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 1920/1921*, Warszawa 1921, s. 309; J. Suski, *Statystyka narodowościowa Rzeczypospolitej Polskiej na podstawie wyników spisu ludności z 30 IX 1921 r.*, Warszawa 1921, s. 4–5.

Rys. 1. Okręg Korpusu nr IV Łódź w latach 1921–1939

(Powiat lubliniecki w latach 1922–1927 wchodził w skład OK IV, po czym został włączony w skład OK V Kraków)

18 pp i 26 pap/pal w Skierniewicach (II dywizjon tego pułku stacjonował do 1927 r. eksterytorialnie we Włocławku), 37 pp Ziemi Łęczyckiej im. ks. Józefa Poniatowskiego w Kutnie (do 1929 r. III batalion w Łęczycy)⁷.

⁷ CAW: Dz.Rozk. DOK IV, Rozkaz nr 92 z 20 IX 1924 r., poz. 3 i Rozkaz tajny nr 47 z 21 XI 1924 r., poz. 2; Dep. Dowodzenia Ogólnego MSWojsk, sygn. I.300.22, t. 13. Pismo szefa Dep. IV Budownictwa MSWojsk w sprawie dyslokacji jednostek 26 DP z 26 X 1926 r., t. 66. Rozkaz o zorganizowaniu Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 w Tomaszowie Maz z 25 X 1927 r.; Biuro Personalne MSWojsk, sygn. I.300.18, t. 48. Rozkaz o przeniesieniu III batalionu 37 pp z Łęczycy do Kutna z 28 III 1929 r.; Dep. Artylerii MSWojsk, sygn. I.300.34, t. 14. Rozkaz Dep. Dowodzenia Ogólnego z 18 IX 1935 r. Natomiast A. Kozubal (*Zarys historii wojennej 37 Łęczyckiego Pułku Piechoty im. ks. Józefa Poniatowskiego*, wyd. II, Warszawa 1937, s. 28) podał, iż przeniesienie III batalionu 37 pp z Łęczycy do Kutna nastąpiło w 1927 r.

Terytorialnie garnizonowi piotrkowskiemu podlegały w latach 1921–1939 dwa powiaty, należące do kwietnia 1938 r. do różnych województw: powiat piotrkowski do województwa łódzkiego oraz opoczyński do kieleckiego. Wówczas to – jak wspomniano – ten ostatni został przyłączony do województwa łódzkiego, dzięki czemu garnizon piotrkowski znajdował się odtąd w granicach jednego już tylko województwa. Zgodnie z organizacją służby lokalno-garnizonowej, na czele tutejszego garnizonu stali zawsze kolejni dowódcy dyslokowanego tu jesienią 1921 r. 25 pp. Wynikało to z ogólnej dyrektywy, aby dowódcami właściwych garnizonów byli zasadniczo najstarsi stopniem i starszeństwem oficerowie mający stały przydział służbowy w danym garnizonie. Komendę garnizonu tworzyło także – oprócz dowódcy garnizonu – czterech oficerów: do spraw bezpieczeństwa i dyscypliny, kwaterunkowo-ewidencyjny, oświatowy oraz płatnik. Ponadto komendzie tej podlegały bezpośrednio również tzw. zakłady garnizonowe, jak: łaźnia, pralnia, świetlica czy areszt⁸.

W skład garnizonu piotrkowskiego w okresie międzywojennym (tab. 1) wchodził – jako największa dyslokowana tu formacja – 25 pp. Został on sformowany u schyłku 1918 r. w Kielcach, zaś powstały kilkanaście miesięcy później batalion zapasowy tego pułku skierowano latem 1919 r. na postój stały do Miechowa. W latach 1919–1921 25 pp wraz z 26 pp tworzył XIII Brygadę Piechoty, należącą organizacyjnie – obok XIV Brygady Piechoty – do częstochowskiej 7 DP. Z pokojową organizacją armii, dywizje piechoty przeszły jesienią 1921 r. z dotychczasowego systemu brygadowego na system trójkowy, dzięki czemu było możliwe zwiększenie liczby dywizji z 21 do 30. Posiadały one odtąd w swoim składzie już tylko po trzy pułki piechoty, a nie jak dotychczas po cztery. Reorganizacja nie ominęła również i 7 DP, która jesienią 1921 r. przeszła pod rozkazy DOK IV. Spośród pułków piechoty wchodzących dotychczas w jej skład, dwa odeszły do innych dywizji (11 pp do 23 Górnośląskiej DP i 26 pp do 5 DP), zaś kolejne dwa stały się częściami składowymi zreorganizowanej 7 DP (25 pp w Piotrkowie Tryb. i 27 pp w Częstochowie). Latem 1922 r. do 7 DP dołączono także dyslokowany w Lublińcu 74 pp⁹.

⁸ CAW, Dz.Rozk. DOK IV. Rozkaz nr 115 z 30 XII 1927 r.; Dodatek tajny nr 9 do Dz.Rozk. MSWojsk z 30 VII 1938 r., poz. 97; Dep. Dowodzenia Ogólnego MSWojsk, sygn. I.300.22, t. 6. Organizacja służby lokalno-garnizonowej na stopie pokojowej z 3 X 1925 r.; Oddział I Sztabu Głównego, sygn. I.303.3, t. 129. Organizacja władz garnizonowych na stopie pokojowej z 13 VIII 1934 r.

⁹ Zob. przyp. 6.

Tabela 1: Skład garnizonu piotrkowskiego w latach 1921–1939

L.p.	Jednostka	Komentarz
1	25 pp	I i III batalion w latach 1921–1939 oraz II batalion w latach 1921–1924 i 1930–1939
2	Komenda Rejonu Uzupełnień	(do 1938 r. Powiatowa Komenda Uzupełnień) – funkcjonowała w latach 1918–1939
3	Rejonowy Inspektorat Koni	istniał w latach 1927–1934
4	Wojskowy szpital rejonowy	istniał w latach 1921–1923, następnie funkcjonowała tu w latach 1923–1924 garnizonowa izba chorych 25 pp
5	Pluton żandarmerii	istniał w latach 1921–1924, następnie do 1939 r. znajdował się tu jedynie posterunek żandarmerii
6	Składnica wojenna 74 pp	istniała najprawdopodobniej przez cały okres międzywojenny
7	Komenda rejonu pułkowego WF i PW 25 pp	działała w latach 1923–1929, przekształcona następnie w kome-dę obwodu WF i PW 25 pp, która funkcjonowała do 1939 r.

Źródło: CAW, Dz. Rozk. DOK IV. Rozkazy z lat 1921–1939.

Jak podano, batalion zapasowy 25 pp stacjonował w Miechowie, dokąd też cały pułk powrócił 24 IV 1921 r. z rejonu Włodzimierza Wołyńskiego. Wraz z rozpoczęciem pokojowej reorganizacji, wyznaczono mu na miejsce stałego postoju Piotrków Tryb., dokąd przybył on 15 października. Pułkiem dowodził w owym czasie ppłk Alojzy Wir-Konas¹⁰. Nienajlepsze warunki lokalowe nie pozwoliły jednak zakwaterować całości jednostki w jednym kompleksie koszarowym, lecz zmusiły władze wojskowe do oddzielnego rozlokowania poszczególnych batalionów, i tak w 1921 r.: I i II – stacjonowały w tzw. koszarach krakowskich przy ul. Krakowskiej 34 (obecnie ul. Krakowskie Przedmieście), zaś III batalion – w tzw. koszarach pofranciszkańskich przy ul. Zamkowej 21. Według danych z 1923 r., dyslokacja pułku wyglądała następująco: dowództwo 25 pp i III batalion – koszary przy ul. Zamkowej 21; I i II batalion – koszary przy ul. Krakowskiej 34, magazyn prowiantowy, tabory pułku i kuźnia – ul. Bujnowska 43 (obecnie ul. Franklina Roosevelta); magazyn broni i rusznikarnia – ul. Szpitalna; magazyn materiałów pędnych – ul. 3 Maja 7, oraz oficer administracyjny – ul. Towarowa¹¹.

Po przejściu na stopę pokojową 25 pp składał się w latach 1921–1924 z dowództwa, batalionu sztabowego, trzech batalionów piechoty oraz kadry

¹⁰ Poprzedni dowódca ppłk Władysław Mielnik objął we wrześniu 1921 r. dowództwo 67 pp.

¹¹ CAW: 7 DP, sygn. I.313.7, t. 3. Rozkaz dowództwa 7 DP nr 74 z 28 IX 1921 r., poz. 1; Dz. Rozk. DOK IV. Rozkaz tajny nr 47 z 21 XI 1924 r., poz. 2; W. Juskiewicz, *Zarys historii wojennej 25 Pułku Piechoty*, Warszawa 1928, s. 33; W. Makulec, *25 Pułk Piechoty*, Pruszków 1995, s. 14; „Gazeta Piotrkowska” 1921, nr 1, s. 3.

batalionu zapasowego (skadrowany dawny batalion zapasowy). Dowództwo pułku w tym czasie wchodziło w skład wspomnianego batalionu sztabowego, w ramach którego znajdowały się ponadto kompania CKM i tzw. kompania specjalistów (plutony techniczne). Batalion piechoty tworzyło z kolei dowództwo batalionu i trzy kompanie strzeleckie, każda po trzy plutony piechoty oraz po jednym patrolu sanitarnym i sekcji administracyjnej. Trzy lata później – rozkazem z 21 II 1924 r. – obowiązująca dotąd organizacja pułków piechoty uległa zmianie. Zniesiono wówczas batalion sztabowy i kadrę batalionu zapasowego, a na ich miejsce utworzono drużynę dowódcy pułku oraz dwa plutony: łączności i pionierów. Zgodnie z nową strukturą, 25 pp składał się odtąd z drużyny dowódcy, dwóch samodzielnych plutonów oraz trzech batalionów. Drużynę dowódcy pułku stanowił poczet dowódcy oraz kwatermistrz, zaś batalion piechoty tworzyły: poczet dowódcy (względnie drużyna batalionu detaszowanego), trzy kompanie strzeleckie oraz kompania CKM i broni towarzyszących. Każda z trzech kompanii strzeleckich składała się z drużyny dowódcy kompanii oraz trzech plutonów strzeleckich (podzielone na cztery drużyny, a te – na sekcje fizylierskie i grenadierskie), zaś kompania CKM i broni towarzyszących – z drużyny dowódcy, dwóch plutonów po cztery CKM oraz plutonu broni towarzyszących. Jednocześnie dokonano wówczas podziału pułków piechoty na pułki o normalnych stanach pokojowych i pułki o stanach wzmocnionych. Piotrkowski 25 pp znalazł się w pierwszej z wymienionych grup i zgodnie z pokojowym etatem miał liczyć: 1422 żołnierzy, 54 konie, 1298 karabinów i pistoletów, 78 CKM i RKM, 54 garłacze, trzy działa piechoty i trzy moździerze. Z kolei etat pokojowy batalionu wynosił 408 żołnierzy, kompanii strzeleckiej – 140 i kompanii CKM i broni towarzyszących – 113. Niezmiernie trudno jest odtworzyć wewnętrzną organizację poszczególnych pułków piechoty, gdyż ta ulegała częstym zmianom. Wynikały one z kadrowania trzecich kompanii, bądź trzecich batalionów lub też z różnego rodzaju przeobrażeń strukturalnych, jak np. w odniesieniu do 25 pp przekształcenie II batalionu w Batalion Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 w Tomaszowie Maz., jego całkowita likwidacja w 1929 r. i konieczność odtworzenia owego batalionu, co nastąpiło dopiero po roku. Kadrowania kompanii dokonywano z reguły w okresie zimowym, kiedy to w pułkach pozostawało – ze względów oszczędnościowych – znacznie mniej żołnierzy. Według danych z czerwca 1927 r., na dziewięć kompanii strzeleckich 25 pp – tylko jedna była skadrowana, zaś pozostałe to: jedna kompania podoficerska, jedna kompania rekrucka dla KOP oraz po trzy kompanie rekruckie zwykłe i starszego rocznika¹².

¹² CAW: Dep. Piechoty MSWojsk, sygn. I.300.28, t. 13. Organizacja pułku piechoty na stopie pokojowej z 21 II 1924 r.; Dep. Dowodzenia Ogólnego MSWojsk, sygn. I.300.22, t. 47. Referat o pułkach piechoty z czerwca 1927 r.; M. Cieplewicz, *Organizacja, wyposażenie i wyszkolenie broni głównych Wojska Polskiego w latach 1921–1926*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1990, t. XXXIII, s. 274–275; tenże, *Wojsko Polskie w latach 1921–1926. Organizacja, wyposażenie, wyszkolenie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998, s. 99–100.

Kolejną reorganizację pułków piechoty przeprowadzono w październiku 1930 r., kiedy to podzielono wszystkie pułki na trzy typy: normalny (w tym i 25 pp), wzmocniony oraz o stanach zbliżonych do struktury wojennej. W zależności od tego pułki miały różne etaty. Pułk piotrkowski – będący w pierwszej grupie – miał liczyć 56 oficerów oraz około 1500 podoficerów i szeregowych. Przyjęto również wówczas jako zasadę, iż pułki będą posiadać w okresie zimowym po jednym batalionie starszego rocznika, szkolnym i skadrowanym, zaś w okresie letnim jeden batalion starszego rocznika i dwa bataliony rekruckie. Podany powyżej etat nie był ściśle przestrzegany, szczególnie w odniesieniu do oficerów, natomiast nieco więcej służyło w pułku podoficerów i szeregowych (tab. 2). Warto także zwrócić uwagę na występującą w 25 pp – podobnie jak i w większości pozostałych pułków – zależność między szarżą a narodowością żołnierzy. Niemal całość kadry oficerskiej i podoficerskiej stanowili żołnierze narodowości polskiej, zaś przedstawiciele mniejszości narodowych – co było niemal regułą – służyli w wojsku, posiadając przeważnie najniższe stopnie wojskowe.

Tabela 2: Stan faktyczny 25 pp w dniu 1 V 1933 r.

Narodowość	Oficerowie	Podoficerowie	Szeregowcy	Razem
Polacy	39	134	1 069	1 242
Rusini	–	1	339	340
Żydzi	–	–	62	62
Niemcy	–	–	3	3
Inna	1	–	–	1
Razem	40	135	1 473	1 648

Źródło: CAW, DOK IV, sygn. I.371.4, t. 111. Wykaz stanu faktycznego 25 pp z dnia 1 V 1933 r.

Oprócz własnych rekrutów (corocznie około 600), pułki szkoliły również szeregowych dla jednostek KOP, i tak np. 25 pp w 1931 r. przeszkolił 207 żołnierzy dla 29 batalionu KOP. W następnych latach struktura pułku nie uległa już większym zmianom, gdyż zlikwidowano jedynie drużynę dowódcy pułku, a na jej miejsce utworzono dowództwo i kwatermistrzostwo pułku oraz kompanię administracyjną¹³.

W listopadzie 1924 r. nastąpiła zmiana zakwaterowania II batalionu (dowodzonego wówczas przez mjr. Tadeusza Podwysockiego), który został przeniesiony do Tomaszowa Maz. jako batalion detaszowany. Zajął on koszary przy ul. Jeziornej 20, opuszczone właśnie przez II batalion 30 pSK

¹³ CAW, Dep. Kawalerii MSWojsk, sygn. I.300.30, t. 8. Rozkaz wykonawczy o wprowadzeniu w życie organizacji pułków piechoty na stopie pokojowej z października 1930 r.; E. Kozłowski, *Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy*, Warszawa 1964, s. 82.

(dołączył on do reszty pułku w Warszawie), i lokal przy ul. Pilicznej 6. W maju 1927 r., mieszczący się w Skierniewicach, Batalion Szkolny Piechoty OK IV został przeniesiony do Gródka Jagiellońskiego na terenie OK X. Skutkiem tego – dla potrzeb szkolenia szeregowych z pułków piechoty stacjonujących na obszarze OK IV Łódź, a posiadających co najmniej sześć klas – przemianowano 25 X 1927 r. detaszowany w Tomaszowie Maz. II batalion 25 pp na Szkołę Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4. Pod względem organizacyjnym i administracyjnym podlegała ona dowódcy 25 pp, na tych samych zasadach, co pozostałe dwa bataliony pułku. Następnie w sierpniu 1928 r. przemianowano ją na Batalion Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 (dowódca – ppłk Stanisław Dąbek), który 28 lipca następnego roku zlikwidowano, a cały jego dotychczasowy personel przeniesiono do powstającej właśnie Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty w Zambrowie. W wyniku tego 25 pp posiadał w swoim składzie przez najbliższy rok zaledwie dwa bataliony (I i III), natomiast II batalion w okresie zimy 1929/30 r. miał jedynie wyznaczonego dowódcę, lecz *de facto* nie istniał. Został on odtworzony w Piotrkowie Tryb. dopiero latem 1930 r. na bazie pozostałych batalionów (na jego miejsce postoju wyznaczono koszary przy ul. Krakowskiej 34)¹⁴.

Tabela 3: Obsada dowódcza 25 pp w latach 1921–1939

Stanowisko	Obsada personalna	Okres sprawowania funkcji
Dowódca pułku i jednocześnie komendant garnizonu piotrkowskiego	ppłk/ppłk Alojzy Wir-Konas	16 X 1920 r. – 1 VI 1923 r.
	ppłk/ppłk Henryk Weiss	1 VI 1923 r. – 15 I 1925 r.
	ppłk/ppłk dypl. Zygmunt Dzwonkowski	15 I 1925 r. – 6 X 1926 r.
	ppłk Józef Kowzan	6 X 1926 r. – 15 III 1928 r.
	ppłk dypl. Bronisław Regulski	15 III 1928 r. – 28 II 1929 r.
	ppłk Ludwik Maciejewski	12 III 1929 r. – 18 I 1931 r.
	ppłk dypl. dr Władysław Kulma	18 I 1931 r. – 12 XI 1935 r.
	ppłk dypl. Adam Świtalski	12 XI 1935 r. – wrzesień 1939 r.
Dowódca I batalionu	mjr Kazimierz Bogaczewicz	15 XI 1921 r. – 1922 r.
	kpt. Stanisław Dąbek	1923 r.
	mjr Karol Kurek	1924 r. – 1925 r.
	mjr SG Alfred Krajewski	wrzesień 1926 r. – 1929 r.
	mjr Tadeusz Mirski-Woleński	2 I 1930 r. – kwiecień 1932 r.
	mjr dypl. Mieczysław Fularski	kwiecień 1932 r. – 15 XI 1933 r.
	mjr dypl. Zygmunt Pawłowicz	15 XI 1933 r. – 28 IV 1936 r.
	mjr Józef Popek	28 IV 1936 r. – ?
	mjr Stanisław Juszczakiewicz	? – wrzesień 1939 r.

¹⁴ CAW: 25 pp, sygn. I.320.25, t. 3 i 4. Rozkazy 25 pp z 1929 i 1930 r.; Dep. Dowodzenia Ogólnego MSWojsk, sygn. I.300.22, t. 66. Powstanie Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty nr 4 z 25 X 1927 r.; Dz.Rozk. DOK IV. Rozkaz tajny nr 47 z 21 XI 1924 r., poz. 2 i Rozkaz nr 33 z 2 VII 1928 r., poz. 11.

Tabela 3 (cd.)

Stanowisko	Obsada personalna	Okres sprawowania funkcji
Dowódcy II batalionu	mjr Ryszard Żołędziowski	15 XI 1921 r. – 1922 r.
	kpt. Franciszek Studziński	1923 r.
	mjr/ppłk Tadeusz Podwysocki	1924 r. – 1928 r.
	kpt. Stanisław Błazejewski	1929 r. – kwiecień 1933 r.
	mjr Józef Marcickiewicz	6 IV 1933 r. – 1937 r. ?
	kpt. Zygmunt Bobrowski	? – wrzesień 1939 r.
Dowódcy III batalionu	kpt. Franciszek Studziński	15 XI 1921 r. – 1922 r.
	mjr Ludwik Czyżewski	1923 r. – 1929 r.
	mjr Ignacy Pilwiński	15 IV 1929 r. – 1931 r.
	mjr dypl. Julian Michalik	1931 r. – 1933 r.
	mjr Jan Kłoś	22 XII 1933 r. – 23 IX 1935 r.
	mjr Stefan Kalenkowski	23 IX 1935 r. – ?
	mjr Krzesław Krzyżanowski	? – wrzesień 1939 r.

Źródło: Ustalenia własne autora na podstawie: CAW: 25 pp, sygn. I.320.25, t. 3–16; 7 DP, sygn. I.313.7, t. 3, 5–7; Dz.Personalny MSWojsk z lat 1921–1939; Dz.Rozk. DOK IV z lat 1921–1939; Rocznik Oficerski 1923, Warszawa 1923, s. 197; W. Makulec, 25 Pułk Piechoty, Pruszków 1995, s. 14 i 23.

W 1932 r. nastąpiła kolejna poważna zmiana dyslokacji pododdziałów pułku, co było związane z opuszczeniem przez wojsko dotychczasowych koszar przy ul. Krakowskiej 34. Stacjonujące tu dotychczas dwa bataliony (I i II) zostały przeniesione do obiektów koszarowych przy ul. J. Piłsudskiego 121 i 122 (obecnie ul. Wojska Polskiego), w których mieściła się wcześniej kadra batalionu zapasowego 74 pp. Nie poprawiło to sytuacji kwaterunkowej 25 pp, który w latach 1932–1939 stacjonował aż w pięciu punktach miasta: (1) Aleja 3 Maja 21 – dowództwo pułku; (2) ul. Zamkowa 21 – I batalion; (3) tzw. koszary pomonopolowe przy ul. J. Piłsudskiego 121 – II batalion; (4) tzw. koszary poinwalidzkie przy ul. J. Piłsudskiego 122 – III batalion; (5) ul. Wolborska 6 – kompania przeciwpancerna, cztery plutony pułkowe (artylerii, łączności, pionierów i konnych zwiadowców), tabory oraz magazyny¹⁵.

¹⁵ W. Makulec, 25 Pułk..., s. 15; W. Kozłowski, *Działania wojenne wokół miasta. Jego obrona w 1939 r.*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź 1989, s. 510; *Książka Adresowa. Informator Piotrkowa i okolic*, Piotrków Tryb. 1931, s. 18, 26 i 37; *Spis abonentów telefonicznych w Piotrkowie i okolicy*, Piotrków Tryb. 1927, s. 4; *Spis abonentów telefonicznych miasta Piotrkowa*, Piotrków Tryb. 1929, s. 2; *Spis abonentów sieci telefonicznych dyrekcji okręgu poczt i telegrafów w Warszawie, w miastach Białymstoku i Łodzi z okolicą na 1936 r.*, Warszawa 1936, s. 151. Niestety, w literaturze istnieje rozbieżność dotycząca miejsca stacjonowania po 1932 r. II i III batalionu 25 pp, gdyż W. Kozłowski (*Działania...*, s. 510) podał, iż przy ul. J. Piłsudskiego 121 stacjonował III batalion, zaś pod numerem 122 – II batalion.

Trudne warunki lokalowe piotrkowskiego pułku (stare obiekty koszarowe, rozmieszczone do tego w kilku miejscach miasta) były powszechnie zauważane nie tylko przez kadrę dowódczą jednostki, ale także i przez zwykłych żołnierzy. Oto co na ten temat napisał jeden z szeregowych: „W garnizonie naszym warunki lokalne mamy nieszczególne, gdyż pułk rozlokowany jest w trzech miejscach, jednak jesteśmy dumni, że stacjonujemy w prastarym grodzie Trybunalskim”¹⁶. Pomimo to, szkolenie żołnierzy przebiegało bez większych problemów, dzięki dużemu poświęceniu kadry oficerskiej i podoficerskiej. Wykorzystywano do tego celu trzy place ćwiczeń położone w rejonie ul. Wolborskiej (tzw. Meszcze I, II i III) oraz oddalony od Piotrkowa Tryb. o ok. 12 km poligon w Przygłowie.

Na zakończenie omawiania największej jednostki garnizonu piotrkowskiego, trzeba jeszcze choć krótko wspomnieć o postawie 25 pp w dniach zamachu majowego 1926 r. Początkowo zajął on postawę wyczekującą, jednakże już 13 maja stacjonujący w Tomaszowie Maz. II batalion mjr. T. Podwysockiego poparł marszałka Józefa Piłsudskiego, zaś następnego dnia mjr SG Alfred Krajewski – na wyraźny rozkaz zbuntowanego gen. bryg. Stanisława Nałęcza Małachowskiego (dowódca 10 DP) – aresztował dowódcę 25 pp pplk. SG Zygmunta Dzwonkowskiego oraz jego zastępcę pplk. Antoniego Lisowskiego. Wieczorem 14 maja pododdziały pułku obsadziły rejon dworca kolejowego, starając się jednocześnie przejąć kontrolę nad linią kolejową Częstochowa-Koluszki. Po kilkugodzinnym internowaniu zwolniony został dowódca pułku, który okazywał jednak nadal chwiejną postawę, nie popierając jednoznacznie ani legalnego rządu, ani zbuntowanych wojskowych.

Oprócz 25 pp, w skład garnizonu piotrkowskiego wchodziły również – w różnych latach – organy wykonawcze służby poborowej, remontu, sanitarnej oraz żandarmerii. Były to instytucje wojskowe niezbędne dla prawidłowego funkcjonowania sił zbrojnych, a ich dyslokowanie w Piotrkowie Tryb. wpłynęło na powiększenie tutejszego garnizonu i jego większą różnorodność.

Służba poborowa zajmowała się uzupełnianiem sił zbrojnych w rekruta oraz administrowaniem i prowadzeniem ewidencji rezerw. W tym celu jesienią 1921 r. podzielono obszar OK IV Łódź na dziesięć komend uzupełnień (podlegał im obszar obejmujący od jednego do trzech powiatów)¹⁷. Jedną z nich była PKU w Piotrkowie Tryb. (dawna PKU 2 pp Legionów w tymże mieście), w skład której weszły wówczas dwa powiaty: piotrkowski i radom-szczański. Ten stan rzeczy przetrwał zaledwie kilka lat, gdyż 6 VII 1927 r. przystąpiono do tworzenia PKU w Radomsku (rozpoczęła urzędowanie

¹⁶ „Wiarus” 1935, nr 17, s. 406.

¹⁷ Były to PKU: Brzeziny, Częstochowa, Końskie, Kutno, Łask, Łódź-Miasto, Łódź-Powiat, Piotrków Tryb., Skierniewice i Wieluń.

24 I 1928 r.), która miała administrować powiatem radomszczańskim. W konsekwencji, PKU w Piotrkowie Tryb. podlegał odtąd tylko powiat piotrkowski. Jej komendantami w okresie międzywojennym byli kolejno: płk Witold Hulanicki (1921–1922 r.), płk Stefan Borowski (1922 r.), płk Stanisław Mirecki (1923 r.), płk Władysław Młocki (1924–1927 r.), mjr Władysław Spławiński (1927–1929 r.), ppłk Franciszek Sobolewski (1930–1933 r.), ppłk dypl. Witold Stankiewicz (1934–1938 r.) oraz ppłk Waclaw Hryniewski (1938–1939 r.). Piotrkowska komenda uzupełnień (od 1 IX 1938 r. przemianowana na Komendę Rejonu Uzupełnień) mieściła się początkowo przy ul. 3 Maja 21, następnie w połowie lat dwudziestych została przeniesiona na ul. Piastowską 4 (obecnie ul. Złota), zaś w 1932 r. na ul. Piłsudskiego 108 i 121, gdzie urzędowała do wybuchu wojny¹⁸.

W Piotrkowie Tryb. istniał również w latach 1927–1934 Rejonowy Inspektorat Koni będący organem wykonawczym służby remontu w zakresie ewidencji, przeglądu i poboru koni oraz środków transportowych przewidzianych dla potrzeb wojska. W latach 1921–1926 powiat piotrkowski pod tym względem podlegał istniejącej wówczas Komendzie Uzupełnień Koni w Częstochowie¹⁹. Po jej likwidacji, utworzono w końcu 1927 r. na obszarze OK IV pięć Rejonowych Inspektoratów Koni: w Częstochowie, Łodzi, Sieradzu, Skierniewicach oraz Piotrkowie Tryb. W skład tego ostatniego – mieszczącego się przy ul. 3 Maja 21 – wchodziły trzy powiaty: konecki, opoczyński i piotrkowski. Na jego czele w latach 1927–1930 stał mjr Artur Stankiewicz, a następnie mjr Józef Nytko do 1 X 1934 r., kiedy to inspektorat piotrkowski został zlikwidowany. Podlegające mu dotąd powiaty konecki i opoczyński przyłączono do Rejonowego Inspektoratu Koni w Skierniewicach, zaś powiat piotrkowski – do Rejonowego Inspektoratu Koni w Częstochowie, w składzie którego znajdował się do wybuchu wojny²⁰.

Pod względem zaopatrzenia intendenckiego garnizon piotrkowski podlegał kierownictwu Rejonu Intendentury w Częstochowie, a po jego likwidacji w kwietniu 1929 r. – kierownictwu Rejonu Intendentury Łódź II. Trzeba tu jednak dodać, iż po 1929 r. omawiany garnizon zaopatrywał

¹⁸ Zob. przyp. 6; CAW, Dz.Rozk. DOK IV z lat 1921–1939; Archiwum Państwowe w Piotrkowie Tryb., Akta Miasta Piotrkowa, sygn. 2432. Pismo starosty powiatu piotrkowskiego do Magistratu Miasta Piotrkowa Tryb. z 29 II 1932 r.; *Kalendarz Wojskowy na 1928 r.*, red. J. Jastrzębski, Warszawa 1927, s. 169–173; *Spis abonentów telefonicznych w Piotrkowie...*, s. 8; *Spis abonentów telefonicznych miasta Piotrkowa...*, s. 7; *Spis abonentów sieci...*, s. 151; *Książka Adresowa...*, s. 17 i 36.

¹⁹ Oprócz powiatu piotrkowskiego, podlegało jej jeszcze pięć innych powiatów: częstochowski, konecki, opoczyński, radomszczański i włoszczowski.

²⁰ CAW, Dz.Rozk. MSWojsk nr 32 z 22 XI 1927 r., poz. 383; nr 26 z 25 VIII 1931 r., poz. 329 i nr 7 z 17 IX 1934 r., poz. 126. W 1939 r. obszar OK IV był podzielony na trzy inspektoraty koni w Łodzi, Częstochowie i Skierniewicach, a istniejący od 1927 r. inspektorat w Sieradzu został zlikwidowany w 1932 r.

się bezpośrednio w materiał intendencki w utworzonej wówczas Składnicy Materiału Intendenckiego w Częstochowie²¹.

Innym niezmiernie ważnym zagadnieniem dla pokojowej służby sił zbrojnych była ochrona stanu zdrowotnego wojska i odpowiedni dobór rekruta. Zajmowała się tym służba zdrowia, której organem wykonawczym w garnizonie piotrkowskim był w latach 1921–1923 wojskowy szpital rejonowy liczący ok. 300 łóżek. W jego skład wchodziła komenda szpitala, ambulatorium dentystyczne, apteka oraz trzy oddziały: chirurgiczny, chorób wewnętrznych i zakaźnych oraz chorób skórnych i wenerycznych. Mieścił się on przy ul. 3 Maja 21, a jego komendantami byli kolejno: mjr lek. med. Leonard Szmurło w latach 1921–1922 i mjr lek. med. Adam Borkowski do czasu likwidacji szpitala. Nastąpiło to 1 XII 1923 r., po czym na jego bazie utworzono w Piotrkowie Tryb. garnizonową izbę chorych 25 pp, mieszczącą się w budynku dawnego szpitala rejonowego – na krótko, bowiem została zlikwidowana wiosną 1924 r. Podlegała ona bezpośrednio naczelnemu lekarzowi tutejszego garnizonu, którym był naczelnny lekarz 25 pp. Stanowisko to zajmowali m. in. (dane niepełne): kpt. lek. med. Izrael Wilczer w latach 1921–1923 oraz mjr lek. med. Józef Galler w latach trzydziestych. Garnizonowa izba chorych 25 pp była przeznaczona dla chorych, których czas leczenia nie przekraczał 3–4 tygodni, z tego też względu liczba łóżek była w nich niewielka i wynosiła ok. 30. Od wiosny 1924 r. nie było już w Piotrkowie Tryb. żadnych organów rejonowych służby zdrowia, a leczeniem chorych zajmował się personel sanitarny 25 pp, podległy naczelnemu lekarzowi pułku (był jednocześnie naczelnym lekarzem garnizonu)²².

Ze względu na swą niewielką liczebność (ok. 1,5 tys. żołnierzy) garnizon piotrkowski nie posiadał własnej parafii wojskowej i w sprawach wyznania rzymskokatolickiego podlegał do 1926 r. starszemu kapelanowi Rejonu Duszpasterstwa Katolickiego w Częstochowie (ks. Wilhelmowi Koppelowi do 1922 r., a następnie ks. Józefowi Żelaznowskiemu)²³. Jego zasadniczym zadaniem było zapewnienie obsługi duszpasterskiej we wszystkich formacjach wojskowych stacjonujących na obszarze danego rejonu duszpasterstwa oraz sprawowanie nadzoru nad prowadzoną w nich działalnością religijno-oświatową. Po zawarciu w 1925 r. konkordatu między Polską a Watykanem,

²¹ Zob. przyp. 6; CAW, Dz.Rozk. DOK IV z lat 1921–1939.

²² CAW: Dz.Rozk. DOK IV. Rozkaz tajny nr 74 z 30 XI 1923 r., poz. 3; Oddział V Sztabu MSWojsk, sygn. I.300.11, t. 20. Obsada sanitariatu OK IV z listopada 1921 r.; A. Felchner, *Służba zdrowia Wojska Polskiego (od jesieni 1918 r. do mobilizacji w 1939 r.)*, Łódź 1990, cz. 2, s. 438–445; tenże, *Szpitala wojskowe II Rzeczypospolitej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1996, R. XLI, nr 3, s. 122; tenże, *Sytuacja zdrowotna ludności powiatu piotrkowskiego w pierwszych latach II Rzeczypospolitej*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 1998, t. I, s. 61.

²³ Rejon Duszpasterstwa Katolickiego w Częstochowie istniejący w latach 1921–1927 obejmował następujące powiaty: częstochowski, konecki, opoczyński, piotrkowski, radomszczański i włoszczowski oraz w latach 1922–1927 powiat lubliniecki.

obszar całego kraju podzielono na 75 parafii wojskowych, na czele których stali wojskowi proboszczowie. Utworzenie owych parafii spowodowało, że dotychczasowe rejony duszpasterstwa katolickiego stały się zbędne, toteż nakazano ich stopniową likwidację, którą w odniesieniu do OK IV Łódź zakończono ostatecznie w 1928 r. Obszar tego okręgu został podzielony na cztery parafie wojskowe, których siedziby ulokowano w Częstochowie, Łodzi, Łowiczu i Skierniewicach. Od tego też czasu garnizon piotrkowski podlegał proboszczowi wojskowej parafii Św. Jerzego w Łodzi²⁴.

W latach 1921–1924 stacjonował również w Piotrkowie Tryb. pluton żandarmerii, wchodzący wraz z sześcioma innymi plutonami (trzy w Łodzi oraz po jednym w Częstochowie, Kutnie i Skierniewicach) w skład 4 Dywizjonu Żandarmerii. Dowódcą piotrkowskiego plutonu żandarmerii był w latach 1921–1922 chorąży Onufry Oleksiuk, a przez następne dwa lata por. Józef Kędzierski. Dowództwo tego plutonu mieściło się przy ul. Bykowskiej 121; nie istniał on długo, gdyż 20 III 1924 r. został zlikwidowany wraz z trzema innymi plutonami 4 Dywizjonu Żandarmerii (dwoma w Łodzi i jednym w Kutnie). Odtąd dywizjon ten składał się jedynie z trzech plutonów (Częstochowa, Łódź i Skierniewice) podzielonych na zmienną liczbę posterunków. Wraz z likwidacją plutonu żandarmerii w Piotrkowie Tryb. ustanowiono tu posterunek żandarmerii podległy bezpośrednio dowódcy plutonu żandarmerii w Częstochowie. Posterunek ten, liczący ok. 10 żandarmów, pełnił swoją służbę na obszarze trzech powiatów – piotrkowskiego, opoczyńskiego i koneckiego; miał swoją siedzibę w Piotrkowie Tryb. przy ul. Piłsudskiego 41. Jego ostatnim dowódcą w 1939 r. był st. wachmistrz Jan Łanik²⁵.

W tym miejscu warto przybliżyć kilka aspektów funkcjonowania garnizonu piotrkowskiego, jak np. działalność kulturalno-oświatowa, rozwój sportu, obchody świąt i uroczystości, czy też związków wojska z miastem i regionem. Niestety, z braku danych owe zagadnienia można przedstawić jedynie na przykładzie 25 pp, który swą liczebnością zdecydowanie górował nad pozostałymi instytucjami wojskowymi dyslokowanymi w Piotrkowie Tryb.

W armii polskiej okresu międzywojennego poważny nacisk kładziono na rozwój działalności kulturalno-oświatowej, mającej zlikwidować występujący

²⁴ CAW: Dz.Rozk. DOK IV. Rozkaz tajny nr 7 z 29 V 1929 r., poz. 2; Dz.Rozk. MSWojsk nr 4 z 4 II 1928 r., poz. 36; Rocznik Oficerski 1932, Warszawa 1932, s. 898; J. Odziemkowski, B. Spychała, *Duszpasterstwo wojskowe w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1987, s. 92–94.

²⁵ CAW, 4 Dywizjon Żandarmerii, sygn. I.375.4, t. 101. Rozkaz dowództwa dywizjonu w sprawie jego reorganizacji i likwidacji czterech plutonów z 11 III 1924 r., t. 111. Materiały do historii dywizjonu z lat 20., t. 148. Obsada 4 Dywizjonu Żandarmerii z 24 I 1924 r.; W. Makulec, K. Wiącek, *Dzieje 25 Pułku Piechoty w latach 1918–1939*, Piotrków Tryb. 1991, s. 22.

w wojsku analfabetyzm, a ponadto dokształcić kadrę zawodową i przygotować żołnierzy do zawodu. Zwalczaniem analfabetyzmu zajmowały się żołnierskie szkoły początkowe, w których wyodrębniono cztery stopnie nauczania. Dwa pierwsze obejmowały nauczanie czytania, pisania i podstaw matematyki, zaś dwa pozostałe – naukę wiedzy ogólnej, historię Polski, pogadanki o ówczesnej sytuacji politycznej, społecznej i gospodarczej oraz o tradycjach Wojska Polskiego. Z reguły pierwsze dwa stopnie nauczania prowadzone były na szczeblu kompanii, a trzeci i czwarty na szczeblu batalionu. Działalność oświatową w 25 pp prowadzono przy wydatnej pomocy miejscowych nauczycieli szkół powszechnych, dzięki czemu przyjęto ambitne założenie, aby ani jeden szeregowiec po odbyciu służby wojskowej nie opuścił szeregów pułku jako analfabeta; brak danych nie pozwala określić, na ile ów plan udało się zrealizować.

Ścisłe z oświatą związana była działalność kulturalna, która w 25 pp przejawiała się m. in. w organizowaniu różnego rodzaju pogadanek i wycieczek, przedstawień teatryku żołnierskiego i występów orkiestry pułkowej, polegała też na oglądaniu filmów i słuchaniu radia, czytaniu książek i prasy. Tym celom służyły: kasyno wojskowe, biblioteka pułkowa czy świetlica żołnierska, którą uroczyście otwarto 25 XI 1928 r., przy okazji wręczenia 25 pp sztandaru pułkowego. Pieniądze na ten cel zebrano dzięki ogromnej ofiarności mieszkańców Piotrkowa Tryb. (zgromadzono około 50 tys. zł). Świetlicę urządzono w nadbudowanym piętrze w podwórzu koszar pofranciszkańskich; znalazły tam miejsce scena dla potrzeb teatryku żołnierskiego z dużą salą na kilkaset krzeseł oraz biblioteka; był też nowoczesny odbiornik radiowy. Z owej świetlicy w następnych latach korzystali żołnierze całego garnizonu. Organizowano tu ponadto różnego rodzaju uroczystości i imprezy, jak np. okolicznościowe bale, sylwester, odczyty, czy też akademie z okazji świąt państwowych. Dla potrzeb kulturalno-oświatowych garnizon piotrkowski dysponował ponadto kasynem oficerskim przy ul. Legionów 12 (obecnie ul. Jarosława Dąbrowskiego), kasynem podoficerskim przy ul. Wolborskiej oraz ogniskiem podoficerskim przy ul. Legionów ²⁶.

Niemniej ważną rolę w ogólnym wyszkoleniu żołnierzy odgrywał sport, dlatego też, dzięki dużemu wsparciu wojskowych władz okręgowych, w ciągu zaledwie kilku lat nadrobiono ogromne zaległości w tym zakresie. We wszystkich garnizonach powstały prowizoryczne boiska oraz kluby sportowe zajmujące się na co dzień popularyzacją wychowania fizycznego i gier sportowych w jednostkach. Te ostatnie były najważniejszym ogniwem w rozwoju sportu wojskowego, ponieważ prowadziły po kilkanaście różnych sekcji, z których w 25 pp najaktywniej działały sekcje: strzelecka, piłki

²⁶ K. Satora, *Opowieści wrześniowych sztandarów*, Warszawa 1990, s. 65; *Książka adresowa...*, s. 37 i 68; *Spis abonentów sieci...*, s. 151; „Wiarus” 1935, nr 17, s. 406.

nożnej i lekkoatletyczna. W połowie lat dwudziestych ogromne sukcesy święciła sekcja strzelecka pułku, gdyż jej zespół oficerski trzykrotnie z rzędu (w 1924, 1925 i 1926 r.) uzyskiwał mistrzostwo OK IV Łódź, zdobywając tym samym nagrodę przechodnią dowódcy okręgu, zaś w 1924 r. – mistrzostwo armii. Podobne sukcesy miał na swoim koncie zespół szeregowych 25 pp, który wywalczył również trzykrotnie pod rząd tytuł mistrzowskiego pułku OK IV Łódź. Równie dobre wyniki osiągnął pułk w pięcioboju, zdobywając na własność kolejną nagrodę przechodnią dowódcy okręgu, po wygraniu w latach 1925–1927 mistrzostw okręgowych. Dla przykładu, w zawodach o mistrzostwa OK IV Łódź rozegranych w Łodzi w dniach 10–12 IX 1925 r. w pięcioboju wojskowym 25 pp zajął I miejsce z wynikiem 163 punktów (II miejsce wywalczył 37 pp z 189 punktami), zaś indywidualnie zwyciężył w nim kpr. Szopa (imienia nie ustalono) również z piotrkowskiego pułku. Także na kolejnych zawodach okręgowych rozegranych w Łodzi w dniach 6–8 VIII 1926 r. zawodnicy 25 pp w klasyfikacji punktowej zajęli I miejsce. Podobne sukcesy reprezentacja piotrkowskiego pułku odnosiła również i na rozgrywanych corocznie zawodach dywizyjnych. Dla przykładu: w 1923 r. na 25 konkurencji aż 14 wygrali zawodnicy 25 pp, w tym np. bieg 4 × 100 i 4 × 400 metrów, rzut dyskiem, oszczepem i granatem, bieg na 800 i 1500 metrów oraz na 4 km na przełaj, pięciobój lekkoatletyczny, skok o tyczce, a także rozgrywki w piłce nożnej. Wszystko to spowodowało, że zaczęto dostrzegać osiągnięcia sportowe pułku, co znalazło swoje odbicie w ówczesnej prasie: „Dobrze zrozumiany i racjonalnie prowadzony sport w pułku dał wybitne rezultaty, czego dowodem jest zdobywanie większości nagród o mistrzostwo OK nr IV i wojska polskiego”; „Pułk ten może śmiało rościć sobie pretensje do jednego z najbardziej usportowionych w Polsce”²⁷.

Wspomniane wyżej formy oddziaływania wychowawczego na żołnierzy nie wyczerpują całokształtu wysiłku, jaki kładziono w ich wyszkolenie; służyły temu również uroczystości z okazji świąt wojskowych, państwowych i religijnych. Niewątpliwie najważniejszym z nich, obchodzonym bardzo uroczysto, było święto pułkowe, mające swój specjalny program i szczególną oprawę, a przygotowania do niego zajmowały zazwyczaj kilka tygodni i były połączone z cyklem pogadanek o bojowych tradycjach jednostki. Ukształtował się wówczas w armii schemat świąt pułkowych: zaczynały się one mszą poranną, po czym następowała uroczysta defilada, a następnie wspólne zabawy i zawody sportowe, przy szerokim współudziale miejscowych społeczności oraz przedstawicieli władz wojskowych i cywilnych. Oczywiście,

²⁷ Życie wojska DOK IV i samorządu łódzkiego, Warszawa 1928 (dodatek specjalny „Polski Zbrojnej”), s. 16; „Żołnierz Polski” 1923, nr 34, s. 20; „Stadion” 1925, nr 40, s. 11, 1926, nr 33, s. 14.

każda jednostka obchody świąt wojskowych wzbogacała charakterystycznymi dla siebie elementami, co dodawało im właściwego kolorytu.

W przypadku 25 pp święto pułkowe wypadło 28 września; datę tę przyjęto dla uczczenia boju pod Sarnami w 1920 r. Obchody tego święta przedstawiam na przykładzie z 27–28 IX 1927 r. Pierwszego dnia cały garnizon uczestniczył w nabożeństwie żałobnym za poległych żołnierzy pułku, a wieczorem odbył się capstrzyk i występy wokalne-muzyczne w sali im. Jana Kilińskiego, urządzone przez podoficerów. Następnego dnia, po uroczystej mszy dla garnizonu w Kościele św. Jacka, miał miejsce wspólny obiad żołnierski w koszarach pofranciszkańskich, po południu rozegrano zawody strzeleckie, zaś wieczorem bawiono się w kasynie oficerskim i podoficerskim. W święcie pułkowym uczestniczyli licznie zaproszeni goście, m. in. gen. bryg. Mieczysław Dąbkowski (dowódca 7 DP), płk SG Adam Nałęcz Nieniewski (dowódca piechoty dywizyjnej 7 DP) i mjr Wacław Wilniewicz (zastępca dowódcy 27 pp) oraz przedstawiciele władz i społeczeństwa, wśród nich Stanisław Kaczyński (starosta piotrkowski). Wielką atrakcją była również defilada pododdziałów 25 pp, którą poprowadził mjr Ludwik Czyżewski (dowódca III batalionu). W podobny sposób wyglądały również kolejne obchody święta pułkowego, będące podniosłymi wydarzeniami dla całego garnizonu piotrkowskiego i miejscowego społeczeństwa. Oprócz nich uroczystościami hucznie obchodzonymi były: Święto Niepodległości (11 listopada), Święto Żołnierza (15 sierpnia), rocznice wybuchu powstań narodowych i uchwalenia Konstytucji 3 Maja, święta religijne poszczególnych wyznań, imieniny marszałka J. Piłsudskiego (19 marca); ponadto uroczystości przyjmowano wizyty przedstawicieli najwyższych władz państwowych i wojskowych. Szczególnie podniosły charakter miały także uroczystości żałobne po śmierci J. Piłsudskiego 12 V 1935 r.: w garnizonie piotrkowskim odprawiano msze żałobne, wszystkie budynki koszarowe pokryto kirem, a 25 pp wysłał swoją delegację wraz z poczem sztandarowym na uroczystości pogrzebowe do Warszawy²⁸.

Wojsko nie było tworem zawieszonym w próżni, lecz częścią składową organizmu państwowego, z którym łączyły go różne powiązania polityczne, społeczne, ekonomiczne czy kulturalne, o charakterze dwustronnym, opartym na „obopólnej symbiozie”, z której obie strony czerpały korzyści. Z każdym rokiem coraz mocniej zacieśniały się wzajemne więzi wojska z władzami cywilnymi i lokalnymi społecznościami, co pozytywnie wpływało na bardziej życzliwy stosunek ludności cywilnej do wojska. Temu celowi służyła zarówno wspomniana już współpraca władz oświatowych w akcji zwalczania analfabetyzmu i szerzeniu szeroko rozumianej kultury w wojsku, jak i popularyzacja sportu, wychowania fizycznego oraz idei obronności w społeczeństwie.

²⁸ „Dziennik Narodowy” 1927, nr 175, s. 3; „Wiarius” 1935, nr 44, s. 1067.

Niezmiernie ważną kwestią, na którą zwrócono uwagę w wojsku II RP, była likwidacja analfabetyzmu w wojsku. Także w pułku piotrkowskim zjawisko to na początku lat dwudziestych było niemal powszechne, dlatego też kilku oficerów oświatowych nie było w stanie samodzielnie podjąć tego zadania. W ciągu kilku lat władze garnizonu podjęły ścisłą współpracę z miejscowym oddziałem Polskiej Macierzy Szkolnej (organizacja ta prowadziła nauczanie w szkołach elementarnych i średnich). Początkowo kursy dla analfabetów odbywały się w koszarach, przy czynnej pomocy nauczycieli piotrkowskich szkół powszechnych, zaś od 1929 r. – w piotrkowskich szkołach powszechnych (m. in. w szkole im. Księcia Józefa Poniatowskiego przy ul. Piłsudskiego 37 i szkole im. Mikołaja Reja przy ul. Legionów 23)²⁹.

Inną ważną kwestią była współpraca władz garnizonowych z władzami lokalnymi, polegająca głównie na regulowaniu stosunków własnościowych nieruchomości znajdujących się w gestii dowództwa garnizonu oraz współdziałaniu przy przeprowadzaniu corocznego poboru. Dzięki działalności organizacyjno-propagandowej młodzież z powiatu piotrkowskiego w większości stawiała do poboru, dla przykładu: w 1923 r. na 4493 mężczyzn powołanych do poboru nie stawilo się 527 (czyli 11,5% ogółu), zaś w 1932 r. na 3240 powołanych nie stawilo się zaledwie 158 (czyli tylko 5% ogółu poborowych).

Garnizon odgrywał również wielką rolę w rozwoju gospodarczym regionu, gdyż zamówienia wojskowe i prywatne zakupy kadry zapewniały pracę dużej grupie robotników, rzemieślników i chłopów. Niezależnie od dostaw broni i amunicji, garnizon potrzebował stale wielu innych produktów, jak np. umundurowania i oporządzenia, żywności, koni i zwierząt pociagowych, czy też materiałów budowlanych do stawiania nowych obiektów i rozpowszechniania nowinek technicznych typu: elektryczność, kanalizacja. Wszystkie te potrzeby stwarzały handlowi, przemysłowi, rzemiosłu i rolnictwu ogromną szansę zbytu produktów, wpływając jednocześnie na zmniejszenie panującego w kraju bezrobocia. Zamówienia wojska oraz prywatne zakupy kadry zapewniały pracę dużej grupie robotników i rzemieślników oraz umożliwiały przetrwanie w latach kryzysu wielu zakładom i warsztatom, które miały wówczas kłopoty ze zbytem swych towarów i usług. Ogromny był również wpływ garnizonu na rozwój i opłacalność produkcji rolnej, gdyż codzienne spożycie żołnierza wynosiło: 800 g chleba, 250 g mięsa, 350 g jarzyn, 700 g ziemniaków, 50 g słoniny oraz 32 g cukru, zaś na dzienną rację konia wojskowego składało się: 4,5 kg owsa, 4 kg siana i 1,5 kg słomy. Tak więc w powiecie piotrkowskim wojsko było największym odbiorcą prowiantu i paszy, ponieważ w ciągu tylko jednego roku pułk piechoty zużywał: 450 ton żyta, 500 ton owsa, 395 ton ziemniaków, 130 ton mięsa, 28 ton

²⁹ W. Makulec, *25 Pułk...*, s. 19; *Życie wojska DOK IV i samorządu łódzkiego*, Warszawa 1928 (dodatek specjalny „Polski Zbrojnej”), s. 15; „Dziennik Narodowy” 1928, nr 101, s. 3.

słoniny i 200 ton jarzyn. Z tego też względu w okolicznych gminach przeciętne ceny wymienionych artykułów były wyższe średnio o 0,2–1 zł niż w pozostałych³⁰.

Na wszelkie materiały i produkty kwatermistrzostwo tutejszego garnizonu dysponowało ściśle określonymi kwotami, więc dla oszczędności starało się zakupywać je bezpośrednio u producentów, dzięki czemu znacznie oszczędzano. Producenci także byli z tego zadowoleni, gdyż mieli zapewniony stały odbiór wytwarzanych przez nich towarów, co z kolei podnosiło jakość produktów, aby nie stracić intratnych zamówień wojskowych³¹.

Jak wspomniałem, po zakończeniu działań wojennych i przejściu sił zbrojnych na organizację pokojową, celem władz wojskowych stało się stworzenie systemu zdolnego przygotować młodzież do służby wojskowej, z programem wychowania fizycznego, czemu miało służyć zorganizowanie na obszarze całego kraju zajęć wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego. Sprawą wielkiej wagi bowiem podnoszenie sprawności fizycznej oraz wzmacnianie tężyzny społeczeństwa, w tym szczególnie młodzieży szkolnej. Już w 1922 r. PW (zwane do października 1923 r. Przysposobieniem Rezerw) zostało wprowadzone do szkół średnich jako przedmiot pozaprogramowy, który miał przygotować młodzież szkolną do przyszłej służby wojskowej. Prace z zakresu PW były kierowane i prowadzone według wojskowego podziału terytorialnego, zgodnie z którym utworzono dziesięć okręgów PW odpowiadających obszarom poszczególnych korpusów. Każdy z okręgów dzielił się na trzy rejony PW, a te na obwody składające się z jednego lub kilku powiatów. Zgodnie z powyższym, OK IV Łódź został podzielony na trzy rejony PW: 7, 10 i 26 DP. Garnizon piotrkowski znalazł się w składzie pierwszego z nich, który w 1923 r. obejmował osiem powiatów: częstochowski, konecki, lubliniecki, opoczyński, piotrkowski, radomszczanski, wieluński i włoszczowski. Dwa lata później władze wojskowe zreorganizowały istniejącą strukturę PW, zgodnie z którą dotychczasowe rejony PW przemianowano na rejony dywizyjne PW, zaś obwody PW – na rejony pułkowe PW. Nadal więc obszar OK IV Łódź był podzielony na trzy rejony dywizyjne PW 7, 10 i 26 DP (dawne rejony PW), jednak nowym elementem było utworzenie we wszystkich rejonach dywizyjnych rejonów pułkowych PW. Rejon dywizyjny PW 7 DP składał się tym razem z siedmiu powiatów należących do trzech rejonów pułkowych PW: 25, 27 i 74 pp. Pierwszy z nich miał siedzibę w Piotrkowie Tryb. i obejmował zasięgiem swego działania trzy powiaty: konecki, opoczyński i piotrkowski. W październiku 1927 r. – po włączeniu powiatu lublinieckiego w skład OK V w Krakowie

³⁰ J. Odziemkowski, *Armia i społeczeństwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996, s. 141–147, 153, 156 i 169–170.

³¹ *Ibidem*, s. 169–170.

– rejon PW 74 pp został podporządkowany właściwym władzom wojskowym w Krakowie, przez co liczba rejonów pułkowych podległych rejonowi dywizyjnemu PW 7 DP zmalała do dwóch. Po kolejnych dwóch latach przemianowano dotychczasowe rejony pułkowe PW na obwody WF i PW, składające się od jednego do trzech powiatów. Komendantom obwodów WF i PW podlegali właściwi komendanci powiatowi WF i PW (po jednym na każdy powiat). Zgodnie z powyższym, komendzie obwodu 25 pp podporządkowane były trzy komendy powiatowe WF i PW w Końskich, Opocznie i Piotrkowie Tryb., których teren działania odpowiadał obszarowi właściwego powiatu³².

W październiku 1936 r., w ramach kolejnej reorganizacji PW, istniała w Piotrkowie Tryb. – oprócz działających już wcześniej trzech komend powiatowych – także komenda miejska PW w tymże mieście. Odtąd komendzie obwodowej 25 pp podlegały cztery komendy (jedna miejska i trzy powiatowe). Stan ten przetrwał niezmieniony aż do wybuchu wojny³³ (tab. 4).

Tabela 4: Organizacja terytorialna obwodu WF i PW 25 pp w latach 1929–1939

Komenda obwodu WF i PW	Komendy powiatowe (względnie miejskie) WF i PW oraz podległe im powiaty
Komenda obwodu 25 pp w Piotrkowie Tryb.	1. Komenda powiatowa w Końskich – powiat konecki 2. Komenda powiatowa w Opocznie – powiat opoczyński 3. Komenda powiatowa w Piotrkowie Tryb. – powiat piotrkowski 4. Komenda miejska w Piotrkowie Tryb. – miasto Piotrków Tryb. (utworzona w 1936 r.)

Źródło: CAW: 10 pp, sygn. I.320.10, t. 101. Podział terytorialny organizacji pracy PW z 5 IX 1929 r.; Dz.Rozk. MSWojsk. Dodatek Tajny nr 7 z 8 X 1936 r., poz. 1; Dz.Rozk. DOK IV z lat 1929–1939.

Powstała w końcu lat dwudziestych komenda obwodowa PW w Piotrkowie Tryb. została umieszczona w budynku zajmowanym przez dowództwo 25 pp, przy ul. 3 Maja 21, w którym mieściła się najprawdopodobniej do 1939 r. Niestety, lokalizacji komendy powiatowej PW w Piotrkowie Tryb. nie udało się ustalić. Być może ulokowano ją również w jednym budynku wraz z komendą obwodową PW 25 pp, jednak trudno to jednoznacznie

³² CAW: Dz.Rozk. DOK IV. Rozkaz tajny nr 60 z 9 X 1923 r., poz. 1; DOK IV, sygn. I.371.4, t. 109. Organizacja PW na czas pokoju z 15 XII 1925 r.; 10 pp, sygn. I.320.10, t. 101. Podział terytorialny pracy PW z 5 IX 1929 r.

³³ CAW, Dz.Rozk. MSWojsk. Dodatek tajny nr 7 z 8 X 1936 r., poz. 1.

rozstrzygnąć. Wiadomo natomiast, iż społeczny komitet powiatowy PW i WF mieścił się przy ul. Piłsudskiego 52³⁴.

Program wyszkolenia PW był bardzo zbliżony do programu wojskowego w zakresie wyszkolenia strzeleckiego, fizycznego i bojowego, co miało przygotować członków PW do odbycia skróconej – dzięki temu – służby wojskowej. Od czasu do czasu organizowano również koncentracje oddziałów PW, zaś niemal co roku latem urządzano różnego rodzaju obozy. Szczególną troską władze WF i PW otaczały tzw. obozy letnie, na których obowiązywał ład i porządek wojskowy. Na obszarze OK IV Łódź jednym z miejsc, w których często organizowano obozy PW, był Sulejów pod Piotrkowem Tryb. Już w lipcu 1924 r. w jego okolicach zostały rozlokowane dwie grupy obozów: grupa szkolna (sześć kompanii) w Przygłowie oraz grupa pozaszkolna (dwie kompanie) w Kurnędzy nad Pilicą. W następnych latach jeszcze kilkakrotnie odbywały się w Sulejowie i Piotrkowie Tryb. różnego rodzaju obozy PW, np. w 1934 r. obozy drużyn harcerskich w ramach PW³⁵.

W latach II RP w garnizonie piotrkowskim prowadzono również akcje szkolenia wojskowego kobiet i dziewcząt – tzw. Przysposobienie Wojskowe Kobiet. O jego początkach na Ziemi Piotrkowskiej nic nie wiadomo, udało się jedynie ustalić, iż komendantką piotrkowskiego hufca PW Kobiet w latach 1935–1939 była instruktorka Danuta Gampfówna. Prowadziła ona zajęcia dla dziewcząt w wieku szkolnym w Gimnazjum Żeńskim przy ul. Juliusza Słowackiego 9 i w Państwowej Szkole Handlowej przy Pasażu Rudkowskiego³⁶.

Nie należy zapominać, iż działaniami na rzecz umacniania systemu obronnego państwa oraz szeroko rozumianej wiedzy obronnej zajmowały się także liczne organizacje paramilitarne, kombatanckie i społeczno-polityczne. Wiele z nich istniało również i w Piotrkowie Tryb., jak np.: Związek Zawodowy Oficerów Rezerwy i Związek Zawodowy Podchorążych Rezerwy przy Związku Oficerów Rezerwy – na ul. Słowackiego (numeru nie ustalono), Związek Zawodowy Podoficerów Armii Polskiej i Stowarzyszenie Byłych Wojskowych Armii Polskiej – na ul. Legionów 12, Federacja Polskich Związków Obrońców Ojczyzny (nie ustalono lokalizacji), Komenda Powiatowa „Związku Strzeleckiego” – na ul. Piłsudskiego 52, organizacja Kolejowa PW – na ul. Bujnowskiej 3, Związek Peowowiaków – na ul. Żelaznej 4, oraz Związek Legionistów – na ul. Słowackiego 8³⁷.

³⁴ *Książka adresowa...*, s. 39.

³⁵ CAW, DOK IV, sygn. I.371.4, t. 222. *Plan obozów letnich PW i WF w OK IV na 1934 r.*, „Stadion” 1924, nr 47, s. 11.

³⁶ W. Makulec, *25 Pułk...*, s. 20–21.

³⁷ *Książka adresowa...*, s. 39 i 67.

Szczególnie dobrze układała się współpraca garnizonu piotrkowskiego z Polskim Czerwonym Krzyżem, którego tutejszy oddział często korzystał z pomocy 25 pp podczas szkolenia personelu. Również wielu żołnierzy – głównie z 25 pp – należało do tej organizacji, m. in. ppłk lek. med. Józef Galler (w latach 1934–1939 naczelny lekarz 25 pp) zajmował stanowisko II wiceprezesa zarządu piotrkowskiego oddziału Polskiego Czerwonego Krzyża.

Związek garnizonu z lokalną społecznością był widoczny – jak już wspomniano – podczas obchodów świąt państwowych, kościelnych i wojskowych; z roku na rok zacieśniała się ich współpraca. Ważną rolę w tym procesie odgrywały różne imprezy towarzyskie i bale, niektóre organizowane wyłącznie dla żołnierzy (np. przyjęcia z okazji ślubów oficerów), ale jednak większość tego typu uroczystości odbywała się z udziałem zaproszonych gości (zabawy taneczne, bale sylwestrowe i karnawałowe). We wszystkich uczestniczyła orkiestra pułkowa, która z czasem stała się w Piotrkowie Tryb. nieodzownym elementem wszystkich świąt i uroczystości. Szczególna rola w zacieśnianiu związków wojska z miejscową ludnością przypadła cotygodniowym porankom muzycznym na powietrzu, cieszącym się ogromną popularnością w całym powiecie. Ponadto miejscem częstych spotkań towarzyskich kadry dowódczej z lokalnymi władzami i elitami były kasyna wojskowe w Piotrkowie Tryb. Tutaj także odbywały się przedstawienia teatru żołnierskiego 25 pp, na którego przedstawienia przychodzili licznie piotrkowianie³⁸.

Jak więc widać, w latach 1921–1939 garnizon piotrkowski odgrywał wielką rolę w życiu miasta i całego powiatu, wpływając na jego rozwój społeczno-gospodarczy oraz zacieśnianie kontaktów wojska ze społeczeństwem. Zdecydowanie wybijał się w tym względzie stacjonujący tu w latach 1921–1939 25 pp, który ludność Piotrkowa Tryb. szybko uznała za swój, wyrazem czego było ufundowanie mu w 1928 r. sztandaru pułkowego. Oprócz niego, w skład tutejszego garnizonu wchodziło jeszcze – zmiennie na przestrzeni lat – kilka innych instytucji wojskowych (jak np. komenda uzupełnień, szpital wojskowy, pluton żandarmerii czy inspektorat koni), o których pamięć niemal zupełnie zaginęła. Wszystkie one wraz z 25 pp stanowiły klasyczny niewielki garnizon (liczył ok. 1,5 tys. żołnierzy) lat międzywojennych. Jak już wspomniano, jego warunki lokalowe – mimo wysiłków podejmowanych przez władze cywilne i wojskowe – nie uległy znaczącej poprawie, gdyż do 1939 r. 25 pp stacjonował w kilku obiektach koszarowych, rozrzuconych po całym mieście, starych i w nienajlepszym stanie technicznym. Starano się i uczyniono wiele, aby poprawić standard życia żołnierzy tutejszego garnizonu, m. in. rozbudowując koszary i pozyskując kilka

³⁸ CAW, 25 pp, sygn. I.320.25, t. 3–12. Rozkazy pułkowe z lat 1929–1939.

budynków na cele mieszkalne dla kadry oficerskiej i podoficerskiej garnizonu. Działania te wspierała aktywnie miejscowa ludność, chętnie uczestnicząc w zbiórkach pieniężnych na cele wojskowe, co dodatkowo sprzyjało zacieśnianiu więzi z miejscową ludnością. Wojsko wrosło na stałe w panoramę międzywojennego Piotrkowa Tryb., zaś stacjonujący tu 25 pp był jedną z najlepszych wizytówek Ziemi Piotrkowskiej, o którym to pamięć jest kultywowana do chwili obecnej.

WITOLD JARNO

GARRISON IN PIOTRKÓW TRYBUNALSKI (1921–1939)

Following the demobilisation of the Polish Army in 1921, the country was divided into ten military districts. One of these was the IVth Corps District in Łódź. This district encompassed three infantry divisions, which included the 7th Infantry Division stationed in Częstochowa, Lubliniec and Piotrków Trybunalski.

This article is about the history of garrison in Piotrków Trybunalski, mostly about his conversion from the war organisation that obliged in 1921 to the peace time structures. The history of our garrison during peace time was finished in August in 1939 together with declaration of mobilization.

The fundamental part is dedicated to particular activity of detachments which were stationed in Piotrków Trybunalski. The biggest from them was 25 Infantry Regiment (7th Infantry Division), but during 1921–1939 there were a lot of smoler regiments which were created our garrison. He was under authority of IVth Corps District in Łódź of the Polish Army.

There is also a distribution of soldiers daily life, educational, sports and culture activity and cooperation with paramilitary organisations. As well are mentioned: Military Hospital and platoon of military police.